

KAREL HAVLÍČEK V NOVĚJŠÍ ODBORNÉ LITERATUŘE*

Petr Píša (Praha)

Karel Havlíček in More Recent Scientific Literature

Abstract: Based on an analysis of monographs and the main scientific studies devoted to Karel Havlíček, the article aims to present the basic topics and directions of research on Karel Havlíček while drawing attention to professional desiderata. It deals with Havlíček's monumental biography by Karel Kazbunda, which was not published until five decades after it was written, and other, smaller monographic publications on Havlíček. Among other things, the paper describes also other works analysing Havlíček's other life, his work as a journalist and his involvement in the polemics against the book of poems *České listy* by Siegfried Kapper, and indicates new impulses for research brought by the editorial preparation and synoptic analysis of Havlíček's correspondence.

Keywords: Karel Havlíček – historiography – literary science – 1989–2015 – Czech history of the 19th century

Pohled na knihkupecké pulty krátce po roce 1989 mohl vyvolat zdání, že doba Karlu Havlíčkovi přeje. Tuzemská veřejnost se mohla seznámit s díly připravovanými ještě ve starém systému státních nakladatelství – roku 1990 vyšel v Klubu přátel poezie Československého spisovatele čtenářský výbor z Havlíčkova díla *Stokrát plivni do moře*¹ a v královéhradeckém Kruhu pečlivý výběr Havlíčkovy korespondence *Strmé cesty* sestavený Jaroslavou Janáčkovou.² Ty byly obohaceny reedicemi titulů exilových anebo samizdatových – v letech 1990–1992 tak byly u nás vydány biografie posrpnového emigranta Jiřího Moravy *C. k. disident Karel Havlíček*,³ která navazovala na autorovy dřívější práce vydané v Torontu, Curychu a Vídni,⁴ doposud samizdatové dobášení *Křtu svatého Vladimíra* od Pavla Hořanského⁵ a Vaculíkovy *Nové vlastenecké písně Karla Havlíčka Borovského*⁶ nebo do té doby tiskem nezveřejněná

esej Zdeňka Mahlera z roku 1969.⁷ O něco později se vydání dočkala i úvaha Vlastimila Kybala, původně publikovaná v exilu za druhé světové války, a znovu, již počtvrté, byl vydán i Havlíčkův životopis od Tomáše Garrigua Masaryka.⁸ S pádem železné opony získali Češi opětovnou možnost podívat se na vlastní oči do Brixenu,⁹ kde byla roku 1995 odhalena druhá pamětní deska věnovaná českému exulantovi. Přesto se však již roku 1996 bulvární *Špigl* pohoršoval nad tím, že dvojí havlíčkovské jubileum údajně provází nezajem českých periodik o tohoto velikána.¹⁰

Více než čtvrtstoletí po sametové revoluci můžeme říci, že čistě z kvantitativního hlediska Karel Havlíček z kulturního kánonu nemizí. Bibliografické zdroje Ústavu pro českou literaturu¹¹ registrují 620 knižních děl, časopiseckých i novinových článků z let 1990–2016 věnujících se jeho osobě. Tento jistě úctyhodný počet na jedné straně nemůže

* Text vznikl v rámci grantového projektu GA ČR 406/12/0691. Při práci na publikaci byly využity zdroje výzkumné infrastruktury Česká literární bibliografie (<http://clb.ucl.cas.cz>).

¹ HAVLÍČEK BOROVSÝ, Karel. *Stokrát plivni do moře*. Vybrali a uspořádali Jiří KOREJČÍK a Alexandr STICH. Praha: Československý spisovatel, 1990.

² HAVLÍČEK BOROVSÝ, Karel. *Strmé cesty: z listáře, zápisků a vzpomínek*. Sestavila Jaroslava JANÁČKOVÁ. [Hradec Králové]: Kruh, 1990. Kniha byla připravována již od roku 1981, srov. IWASHITA, Daniela – JANÁČKOVÁ, Jaroslava. „Ze své výminkářské lavičky potřebuju vědět, která bije“: s Jaroslavou Janáčkovou o dětství v Havlíčkově Borově, o Felixi Vodičkovi a Boženě Němcové, o četbě a čítankách. *Souvislosti*, 2014, roč. 25, č. 3, s. 59–86, zde s. 60.

³ MORAVA, Jiří. *C. k. disident Karel Havlíček*. Praha: Panorama, 1991.

⁴ MORAVA, Jiří. *C. k. disident Karel Havlíček: první velký životopis po sto letech*. Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1986; MORAVA, Jiří. *Der k. k. Dissident Karel Havlíček: 1821–1856*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1985; MORAVA, Jiří. *Exilová léta Karla Havlíčka Borovského*. Curych: Konfrontace, 1981.

⁵ HAVLÍČEK BOROVSÝ, Karel a NOVOTNÝ, Jan. *Křest svatého Vladimíra: legenda z historie ruské*. Brno: Atlantis, 1991.

⁶ VACULÍK, Ludvík. *Nové vlastenecké písně Karla Havlíčka Borovského*. Praha: Scéna, 1990.

⁷ MAHLER, Zdeněk. Esej o Havlíčkovi. *Havlíčkovobrodsko* 1992, zvláštní vydání, s. 1–14. Knižně jako MAHLER, Zdeněk. Kdo svůj národ miluje, nešetří ho. Aneb proč nenapišu hru o Karlu Havlíčku Borovském. Úvaha s grafikami Vladimíra Komárka. Praha: Primus, 1995. (2. vyd. 1999.)

⁸ KYBAL, Vlastimil. *Karel Havlíček a naše svoboda*. Brno: 3K, 1997; MASARYK, Tomáš Garrigue. *Karel Havlíček: snaha a tužby politického probuzení*. Připravila Jana SVOBODOVÁ. Praha: Ústav Tomáše Garrigua Masaryka, 1996.

⁹ MORAVA, Jiří. *Po stopách Havlíčkových v Brixenu*. Brixen: Informační služba, 1991; JAREŠ, Jiří. Za c. k. disidentem. *České a moravskoslezské Zemědělské noviny*, 1991, roč. 1, č. 95 (26. 7.), příl. Náš domov, s. 6 aj. – Nejsouvisleji se dnešnímu stavu míst spojených s Havlíčkovým transportem do Brixenu věnoval ČÁP, Josef. *Tyrolské elegie po 150 letech*. Praha: Janua, 2006. Jeho kniha je kombinací autorského cestopisu a turistického průvodce v Havlíčkových stopách, opatřeného bohatým ilustračním doprovodem.

¹⁰ Neruda [pseud.]. Havlíčku, tohle sis zasloužil? *Špigl*, 1996, roč. 7, č. 263, 9. 11., s. 1–2.

¹¹ Databáze české literární vědy (od roku 1961) [online]. Praha: Ústav pro českou literaturu. Dostupné z: <http://biblio.ucl.cas.cz>. Údaje aktualizovány k 9. 9. 2016.

konkurovat četnosti knih a statí věnovaných Boženě Němcové (1429) či Karlu Hynku Máchovi (1393), na druhé straně však převyšuje odborný a publicistický zájem o Jana Nerudu (450), Jaroslava Vrchlického (438), Karla Jaromíra Erbena (385), Josefa Kajetána Tyla (312) či Jakuba Arbesa (187), máme-li tuto poněkud bizarní bibliografickou hitparádu omezit pouze na několik příkladů českých literátů 19. století.

Následující stať si neklade za cíl podat vyčerpávající bibliografický přehled prací o Karlu Havlíčkovi v posledních dvou a půl desetiletích, k takovému cíli ostatně mnohem lépe poslouží již zmiňované oborové bibliografické databáze.¹² Snaží se – na základě stručného rozboru monografií a hlavních odborných studií věnovaných Karlu Havlíčkovi – narýsovat a představit základní témata a směry bádání, se zaměřením na odbornou literaturu posledních let, a upozorňovat přitom na existující bílá místa a odborná deziderata.

Opožděný monument

Zatímco s výše zmíněnou exilovou biografií od Jiřího Moravy se tuzemský čtenář mohl seznámit dva roky po sametové revoluci, vydání životopisného opusu od Karla Kazbundy se protáhlo na dvě a půl desetiletí. Historik a archivář Karel Kazbunda (1888–1982) se životem a působením Karla Havlíčka, a to převážně na základě studia archivních pramenů institucionální povahy, intenzivně věnoval od počátku dvacátých let, kdy vydal články objasňující otázku konfinování a úmrtí Karla Havlíčka i vztah předbřeznových policejních a cenzurních orgánů k jeho osobě.¹³ Práci na souhrnné životopisné monografii započal ve dvacátých letech a roku 1946 bylo dílo charakterizováno jako připravené k tisku; únorový převrat však penzionovanému archiváři Ministerstva zahraničních věcí znemožnil vyhlídky na jeho bezprostřední vydání. Rukopisný konvolut, Kazbundou nejpozději do poloviny šedesátých let pečlivě aktualizovaný o nové výsledky bádání, se pak spolu se zbytkem historikovy osobní pozůstalosti dostal do Archivu Národního muzea a od konce 80. let vědeckou veřejnost na jeho důležitost upozorňovali Zdeněk Šamberger, Alena Šubrtová a Lucie Wittlichová.¹⁴ Teprve roku 2013 se jej péčí Odboru archivní správy a spisové služby Ministerstva vnitra ČR podařilo vydat v knižní podobě.¹⁵

Trísavzkové opus magnum od prvních stránek ukazuje, že autorovou hlavní předností byla neúnavná akribie při sběru archivního materiálu především institucionální povahy, vztahujícího se bezprostředně či jakkoli nepřímě k osudu titulního hrdiny. Kazbundovo dílo je i po více než půlstoletí od svého sepsání nepřekonatelné z hlediska rozsahu pramenné základny, včetně rozsáhlých zdrojů z vídeňských archivů (Kazbunda byl pověřen prováděním československo-rakouské archivní rozluky po roce 1918, mohl přitom využít i ty materiály, jež o několik let později

vzaly z své při požáru vídeňského Justičního paláce). Čtenář Kazbundova díla se postupně dovidá i o takových podrobnostech, jako je vzájemná rivalita učitelů na jihlavské hlavní škole či složení květín v Havlíčkově brixenské domácnosti. Kazbunda rovněž neopomíná pojednávat o Havlíčkových politických názorech, na druhou stranu se však nepouští do literárněvědného rozboru Havlíčkovy básnické činnosti. Nezasílá obdiv a respekt k titulní postavě své monografie, snaží se ovšem – v duchu pozitivistických zásad – dosáhnout díla „zcela objektivního“ a nezdráhá se ani kritického hodnocení některých Havlíčkových kroků, jako je například lhaní rodičům ohledně výsledků učitelského konkurzu v roce 1842 či kapitulace před další novinářskou činností v souvislosti s druhou žádostí o ukončení brixenského konfinování.

Hlavní editorka Jana Pražáková při přípravě textu pro tisk volila cestu redakčních zásahů do mnohdy již příliš archaického jazyka ve prospěch větší přístupnosti pro současné čtenáře. Takové rozhodnutí je třeba ocenit, je ovšem škoda, že k podobné redakční důkladnosti nebylo možné přistoupit při práci s autorovými odkazy na sekundární literaturu, a především na archivní prameny. Kazbundův způsob citací, upřednostňující čísla dobových registraturních protokolů před odkazy na signatury či čísla kartonů, totiž mnohdy znesnadňuje efektivní vyhledání citovaných pramenů. Několik desetiletí starému dílu, vydávanému z rukopisu, by rovněž slušel obsáhlejší komentář objasňující jeho genezi a zasazující ho do kontextu dalšího bádání – dvoustránková redakční poznámka ani závěrečný doslov z pera Zdeňka Šambergra, který je spíše jakýmsi rozšířeným encyklopedickým heslem o postavě životopisu, tuto funkci bohužel neplní. Další vadou na jinak zdařilé a potřebné edici je to, že se kniha nedostala do běžné distribuce, a mimo jiné tak zcela unikla širší publicistické pozornosti.

Vzhledem ke své materiálové šíři bude Kazbundovo dílo povinnou pomůckou pro jakákoli další zpracování Havlíčkova životopisu, která budou moci v budoucnu vedle toho čerpat i z připravované úplné edice Havlíčkovy přijaté i odeslané korespondence (Kazbunda totiž psal svou monografii v době, kdy Havlíčkova pozůstalost v Literárním archivu Památníku národního písemnictví ještě nebyla archivářsky uspořádaná, a vedle dosavadních tištěných edic se tak mohl opírat jen o část rukopisných korespondenčních pramenů). Budoucí nová biografie Karla Havlíčka tak bude moci – s odkazem na provedenou práci – upustit od vyčerpávajícího rozboru biografických detailů ve prospěch plastičtějšího zasazení Havlíčkova života do dějin publicistiky, kolektivních identit i dějin paměti.

Cesta k dnešnímu čtenáři

O tom, že současná vědecká literatura ponechává prostor pro nové, syntetické zpracování Havlíčkova díla a života,

¹² Vedle již zmiňovaných bibliografických databází Ústavu pro českou literaturu především Bibliografie dějin Českých zemí [online]. Praha: Historický ústav AV ČR. Dostupné z: <http://portaro.eu/huav/>.

¹³ Charakteristiku Kazbundových prací o Havlíčkovi, vyšlých za jeho života, podal KAMP, Michal. Karel Kazbunda v éře Havlíčkovy glorifikace. In *Karel Kazbunda, kulturní dědictví a mezinárodní právo. Referáty z vědecké konference konané ve dnech 19.–20. dubna 2013 v Jičíně*. Ed. Ivo NAVRÁTIL. Semily – Turnov – Jičín: Státní okresní archiv Semily – Pekařova společnost Českého ráje v Turnově, 2013, s. 140–146.

¹⁴ ŠUBRTOVÁ, Alena. Karel Havlíček ve fondech archivu Národního muzea. (Ke 170. výročí narození Karla Havlíčka Borovského.). *Časopis Národního muzea v Praze. Řada historická*, 1993, roč. 162, č. 1/2, s. 13–30; ŠAMBERGER, Zdeněk – WITTLICHOVÁ, Lucie. Kazbundův Karel Havlíček. (Obsahová hesla k rukopisu z Archivu Národního muzea.) *Sborník archivních prací*, 1993, roč. 43, č. 2, s. 569–665.

¹⁵ KAZBUNDA, Karel. *Karel Havlíček Borovský*. Praha: Ministerstvo vnitra České republiky, Odbor archivní správy a spisové služby, 2013. 3 sv.

presvědčí rozbor dalších knižně vydaných biogramů Karla Havlíčka. Příkladem opačného pólu než Kazbundova práce je *Karel Havlíček. Portrét novináře* od Bohumila Doležala. Útlá knížka předkládající revidovaná znění autorových univerzitních přednášek z počátku devadesátých let nechce „podat nějaký učený historický výklad“ a jako svůj vzor uvádí Havlíčkův životopis od Tomáše Garrigua Masaryka. Doležal nepodává plastický obraz historického kontextu a neopírá se ani o vyčerpávající studium sekundární literatury. Přináší namísto toho esejisticky laděné shrnutí Havlíčkových klíčových politických a publicistických tezí, zhusta prokládané citáty z původních statí, přičemž se ovšem za Havlíčkova slova neschovává, naopak přiznává svou autorskou subjektivitu, s Havlíčkovými názory polemizuje či se je snaží, tu více, tu méně citlivě, aktualizovat do současnosti (nechybí tak například srovnávání neoabsolutismu a normalizace). Doležal se tedy pokouší zodpovědět, proč má být novinář Havlíček inspirativní i dnešnímu čtenáři, přičemž například Havlíčkovy názory na drobnou činnost ve prospěch obce vyzdvihuje na jeden ze základů české demokratické tradice, na druhou stranu se nevyhýbá ani kontroverznější otázce, zda lze Havlíčkovo odmítnutí Kapperových básní považovat za gesto antisemitismu.¹⁶

Již zmíněný *C. k. disident Karel Havlíček* Jiřího Moravy se stal patrně nejrozšířenější biografickou publikací, se kterou se mohla seznámit česká společnost devadesátých let, s čímž souvisí i četný kritický ohlas, který vyvolala. Morava v předmluvě k pražskému vydání označil svou knihu poněkud nadneseně za Havlíčkovu první kritickou biografii vůbec a text na obálce zdůrazňoval prezentovaná „fakta“ odporující „všemu hrůzostrašnému, co se o jeho [Havlíčkově, pozn. autora] brixenském vyhnanství tradovalo“. Samotná kniha si však zachovala určitou diskrepanci, svědčící o tom, že její dvě části byly původně publikovány samostatně. Zatímco líčení až do roku 1851 představuje vcelku tradiční a na dosavadní literatuře založený popis Havlíčkova života a publicistické činnosti, vyprávění o brixenském pobytu se opírá o úřední korespondenci uchovávanou v jihotyrolských a rakouských archivech, která byla širšímu badatelskému okolí do Moravova nálezu, publikovaného původně roku 1980 v mnichovské *Bohemii*,¹⁷ neznámá (ovšem Karel Kazbunda měl díky svým archivářským stykům od většiny zmiňovaných úředních dokumentů k dispozici opisy, a při přípravě své rukopisné monografie je tak mohl využít). Interpretační novum Moravovy knihy představovalo rozvíjení paralely nástupu neoabsolutismu a normalizace; u líčení brixenského exilu autor především poukazyval na příznivé klimatické podmínky Jižních Tyrol a na státní příspěvek, který byl konfinovanému Havlíčkovi vyplácen. Celkový obraz Havlíčkova života se však od dosavadních biografických líčení odlišoval méně, než by opakovaná autorova tvrzení naznačovala.¹⁸ Roku 1997 vydal Morava druhou část své knihy v přepracované podobě znovu, pod názvem *Havlíček v Brixenu*. Zatímco vlastní text nedoznal výraznějších změn, novum představovaly hojné ilustrace,

zčásti barevné, které jsou dodnes nejbohatším obrazovým materiálem ke Karlu Havlíčkovi, místům a osobám spojeným s jeho osobou i s jeho posmrtným kultem. Částečnou novinkou byla rovněž kapitola „1860–1995“, která přinášela některé cenné postřehy ke konstrukci „brixenské mučednické legendy“ a k návštěvám Čechů v Brixenu (včetně filmařů), celkově však kapitola vyznívala spíš jako Moravova apoteóza vlastních badatelských objevů.¹⁹

Slavomír Ravik ve své životopisné knize s podtitulem *Portrét bojovníka*, vydané roku 1991 v nakladatelství Pražská imaginace, nechával zaznít především hlas samotného Karla Havlíčka pomocí úryvků z korespondence, epigramů i novinových článků. Populárně pojaté líčení se až beletristickou formou zastavovalo u vybraných okamžiků Havlíčkova života, jako například u pražských a kutnohorských porotních soudů nebo návratu z Brixenu a zprávě o smrti Julie. Pro odborné poznání života a díla zakladatele moderní české žurnalistiky však Ravikova kniha příliš podnětů nepřinesla.²⁰

Popularizační *Kauza Karel Havlíček Borovský* Michaela Borovičky představuje čtivé podání Havlíčkova života, které se zároveň úspěšně vyvaruje zjednodušujících klíšé. Přínosem oproti ostatním knižním životopisům je jednak fakt, že autor věnoval samostatnou, byť poměrně krátkou kapitolu Havlíčkovu „životu po životě“ (o tématu podrobněji níže) a i na jiných místech srovnával biografická fakta z Havlíčkova života a jejich pozdější interpretace, jako třeba v případě diskusí o údajném Havlíčkově ateismu. Podle Borovičky „česká, do značné míry sekularizovaná společnost“ potřebovala v Havlíčkově osobě „jakéhosi národního světce“ a jeho kult sloužil sebevědomé české společnosti druhé poloviny 19. století „jako most přes propast absolutismu, jako spojnice s revolučními léty 1848 a 1849“. Podnětné je dále například srovnání Havlíčkovy peněžní podpory v Brixenu s dobovými platy různých profesí či porovnávání nákladů českých periodik nejen v době Havlíčkova redaktorského působení.²¹

Regionální badatel František Drašner si v životopisu *Karel Havlíček na Výsočině* vytkl za cíl věnovat se jen těm kapitolám Havlíčkova života, které se vztahovaly k jeho rodnému kraji. Kniha tedy líčí dětská a studentská léta v Borové, Jihlavě a Německém Brodě i pobyty u rodičů a přátel během studentských prázdnin v pozdějším období, přeskakuje poté moskevské angažmá a popisuje Havlíčkovo působení v Německém Brodě v letech 1844–1845; v následujících kapitolách pak popisuje Havlíčkovo zvolení poslancem za Humpolecko a jeho kutnohorské redakční působení, poslední část je pak věnována návratu z Brixenu do Německého Brodu a – poněkud v rozporu s původní koncepcí – závěru života v Praze a lázních ve Šternberku. Vzniklý konglomerát má podnítit zájem regionálních čtenářů o působení slavného rodáka a snad sloužit – v návaznosti na obdobné meziválečné publikace – i jako turistický průvodce po Havlíčkových stopách, jak naznačují některé výkladové odbočky. Drašnerovi se zpracovat sesbírat značné množství

¹⁶ DOLEŽAL, Bohumil. *Karel Havlíček: portrét novináře*. Praha: Argo, 2013, citát s. 5.

¹⁷ MORAVA, Georg J. Karel Havlíček im Zeugnis der süd- und nordtiroler Archivquellen 1851–1855. *Bohemia* 1980, roč. 21, č. 2, s. 249–287.

¹⁸ MORAVA, Jiří. *C. k. disident Karel Havlíček*. Praha: Panorama, 1991.

¹⁹ MORAVA, Jiří. *Havlíček v Brixenu*. Praha – Brno, Regulus – Ave, 1997.

²⁰ RAVIK, Slavomír. *K. H. Borovský. (Portrét bojovníka)*. Praha: Pražská imaginace, 1991.

²¹ BOROVIČKA, Michael. *Kauza Karel Havlíček Borovský*. Praha: Baronet, 1998, citáty s. 223, 226.

materiálu ze starších, mnohdy již zapadlých regionálních prací a vtisknout jim sympatickou knižní podobu; závislost na původních textech, starých často více než století, je však stále patrná. Drašner se totiž neubránil přebírání myšlenkových schémat svých zdrojů a například úvaha spojující oslepnutí ředitele jihlavské hlavní školy s odvetou osudu za jeho germanizační úsilí nemá mít v knize vydané ve 21. století místo.²²

Zmiňme ještě další samostatné knižní tituly, jež byly osobě Karla Havlíčka věnovány. Havlíčka coby ekonom a liberálního politika se pokusila představit publikace Centra pro ekonomii a politiku z roku 2002;²³ roku 2007 vydal Institut Karla Havlíčka Borovského sborník textů otiskující výroční články českých publicistů k 150. výročí Havlíčkova úmrtí.²⁴ Život Karla Havlíčka a výňatky z jeho díla představila rovněž stručná publikace vydaná Slovanským kulturním institutem.²⁵ Havlíčkovská výročí dala rovněž podnět několika regionálním publikacím. U příležitosti 180 let Havlíčkova narození vydala obec Havlíčkova Borová sympatickou knihu *Karel Havlíček Borovský a jeho rodiště*, která vedle edice nejznámějších básnických skladeb, heslovitě koncipovaného textu o historii obce a přílehlých vsí a četné obrazové přílohy přinesla i průvodní text Anny Jonákové k expozici v Havlíčkově rodném domku.²⁶ Péči Ziny Zborovské zpřístupnilo Muzeum Vysočiny Havlíčkův Brod v čtenářsky vstřícné podobě stručný Havlíčkův životopis spolu s výtahem z jeho literárních děl²⁷ a dále dvojjazyčný výstup z diskuse v rámci česko-rakouského literárního festivalu v říjnu 2011.²⁸ Regionální produkci výrazně přesahuje kolektivní monografie připravená Hynkem Bouchalem a Alešem Římanem z havlíkobrodského gymnázia, přinášející stati historiků i politologů zakotvující Havlíčkovu činnost do kontextu české společnosti poloviny 19. století; většinu jejích textů představíme podrobněji v další části této stati.²⁹ Havlíčkovi byla konečně věnována dvě čísla vlastivědného sborníku *Havlíčkobrodsko* (zvláštní číslo z roku 1992 a číslo 2003); tento sborník se i ve svých dalších číslech stal publikační platformou pro články nejen regionálního charakteru o životě a památce Karla Havlíčka.³⁰ Ze studií dále nezmiňných stojí za pozornost především stat' Ziny Zborovské o Františce Weidenhoffrové, v níž autorka polemizovala s tradičně uváděnými příčinami

rozchodu snoubenců a otiskla svědectví tradované v rodině Weidenhoffrových, že svatbu Karla Havlíčka s Fany znemožnila jakási žena, která o sobě tvrdila, že je matkou Havlíčkova nemanželského dítěte.³¹

Havlíček po Havlíčkovi

Zájem novější historiografie o „život po životě“, respektive „druhý život“, odpovídá obratu humanitních disciplín směrem k procesům paměti a vzpomínání.³² Modelovým příkladem životopisné monografie, která do sebe nejenom integruje téma posmrtného vzpomínání na titulní osobnost, ale činí z něj jeden ze stěžejních prvků výkladu, představuje *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové* od Mileny Lenderové. Postava Havlíčkovy dcery, jež byla po několik desetiletí vnímána jako ta, která se zpronevěřila světlé památce svého hrdinného otce, k takovému přístupu přímo vybízí. Lenderová proto začíná svou knihu obsáhlým úvodem, který jde výrazně nad rámec pouhého představení pramenů a sekundárních zdrojů pro historičtinu práci – věnuje se problematice historické biografie jako takové; analyzuje úctu, které se na přelomu století a v meziválečném období dostávalo ženám coby manželkám a matkám-trpitelkám (a jež se manifestovala i v pomnicích a pamětních deskách pro Josefu a Julii Havlíčkovou); podrobně rozebírá motivaci Cyrila Merhouta, nejrozsáhlejšího dosavadního životopisce Zdeňky Havlíčkové, o rehabilitaci jejího odkazu³³ a věnuje se recenznímu ohlasu této práce, na jehož základě ukazuje vztah české společnosti v předvečer první světové války k revizi národních mýtů předchozích generací; přehledně pojednává o dalších zdrojích pro Zdeňčinu biografii a o metodických problémech, které jsou s jejich využitím spojené. V závěrečném oddílu se Lenderová ke Zdeňčinu „druhému“, respektive „třetímu“ životu (můžeme-li jako druhý život vnímat její reprezentaci coby dcery národa během života) vrací a rozebírá proměnlivou roli Zdeňky Havlíčkové v krásné literatuře, divadle a filmu, s důležitými přesahy do jejich dobové recepce. Navázat zde mohla na starší práci Vladimíra Macury, který rozbořem *Maloměstského románu* Terézy Novákové a *Legendy ze smutné země* Růženy Jesenské ukázal na generační zlom ve vztahu k dosavadní axiologické hierarchii, ve které stála práva „národa“ nad

²² DRAŠNER, František. *Karel Havlíček Borovský na Vysočině*. Havlíčkův Brod: [s. n.], 2003.

²³ *Karel Havlíček Borovský – liberální politik a ekonom. Sborník textů*. Ed. Ilona BAŽANTOVÁ. Praha: CEP – Centrum pro ekonomiku a politiku, 2002.

²⁴ *Karel Havlíček: soubor textů ke 150. výročí úmrtí Karla Havlíčka Borovského*. Eds. Vilém TANZER – Milan J. HAMERSKÝ. Brno: Institut Karla Havlíčka Borovského ve spolupráci s nakl. Bachant, 2007

²⁵ HÜBSCH, Jan – PANENKA, Radim – UNGERMANN, Patrick. *Karel Havlíček z Borové*. [Hradec Králové]: Slovanský kulturní institut, 2012.

²⁶ *Karel Havlíček Borovský a jeho rodiště*. Havlíčkova Borová: Obec Havlíčkova Borová, 2001.

²⁷ ZBOROVSKÁ, Zina. *Karel Havlíček Borovský: (1821–1856): životopis, epigramy, novinové články*. Havlíčkův Brod: Muzeum Vysočiny, 2008. Roku 2011 vydalo Muzeum Vysočiny též německý a anglický překlad publikace.

²⁸ *Rakousko – vyhnanství nebo ráj: diskuse o Karlu Havlíčku Borovském, českém spisovateli a novináři: česko-rakouský literární festival; Muškáty za okny, děti ve sklepech: autorská čtení na téma nejen česko-rakouských vztahů: česko-rakouský literární festival*. Havlíčkův Brod: Muzeum Vysočiny, 2012.

²⁹ K. H. B. – *Karel Havlíček Borovský: 1821–1856*. Eds. Hynek BOUCHAL – Aleš ŘÍMAN. [Havlíčkův Brod]: Petrkov, 2011.

³⁰ Srov. text Petra Tvrdeho v přítomném sborníku analyzující regionální produkci o Karlu Havlíčkovi.

³¹ ZBOROVSKÁ, Zina. Fany Weidenhoffrová. *Havlíčkobrodsko* 1995, sv. 11, s. 34–42. Srov. dále další texty autorky o ženách v Havlíčkově rodině: ZBOROVSKÁ, Zina. Skromná matka velkého syna – poznámky k osobnosti matky Karla Havlíčka. *Havlíčkobrodsko* 2006, sv. 20, s. 190–193; ZBOROVSKÁ, Zina. Manželka Karla Havlíčka Julie, rozená Sýkorová. *Havlíčkobrodsko* 2007, sv. 21, s. 180–188; ZBOROVSKÁ, Zina. Zdenka Havlíčková. *Havlíčkobrodsko* 2003, sv. 17, s. 46–52; ZBOROVSKÁ, Zina. Zdenka Havlíčková ve stycích s rodinou V. Zeleného. In *Václav Zelený (1825–1875)*. Havlíčkova Borová: Obec Havlíčkova Borová, 2005, s. 99–106.

³² Srov. přehledně SMYČKA, Václav – ANTOŠÍKOVÁ, Lucie. Paměť v Čechách. In *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů*. Ed. Alexander KRATOCHVIL. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis, 2015, s. 31–44.

³³ MERHOUT, Cyril. *Zdeňka Havlíčková: „Dcery národa“ trnitá cesta životem*. Praha: J. R. Vilímek, 1914.

právy jedince.³⁴ „Vnitřní“ kapitoly knihy Mileny Lenderové zaujmou pečlivým rozbořením organizačního zázemí i sociálního pozadí loterijní akce ve Zdeňčin prospěch stejně jako nastíněním střetu individua a společenských konvencí v případě Zdeňčiných vztahů s nápadníky. Havlíčkova dcera a její konflikty vůči očekávání jejího okolí zde slouží jako prostředek, díky němuž je možné nahlédnout myšlenkové pochody českých národních elit i na tehdejší veřejné mínění. Podnětné jsou i první dva oddíly líčící život Karla Havlíčka před a po narození Zdeňky – tradiční životopisné líčení je zde obohaceno důrazem na Havlíčkův osobní život a na jeho představy ohledně genderových rolí.³⁵

Již výše jsme ukázali, že se tématu druhého života Karla Havlíčka stručně věnují pasáže v knihách Michaela Borovičky a Jiřího Moravy. Soustavné pojednání o něm ovšem dosud chybí, k tématu Havlíčkova druhého života tak dosud existují pouze dílčí studie. Průkopnická je v tomto ohledu úvodní stať Alexandra Sticha k vydání výboru z Havlíčkova díla z roku 1986, která byla znovu vydána roku 1996 v rámci knižního souboru autorových lingvoliterárních studií.³⁶ Stich ukázal, že ve vytváření Havlíčkova kultu si iniciativně počínali bývalí Havlíčkovi odpůrci z řad radikálních demokratů, naproti tomu někdejší političtí přátelé Havlíčka (Palacký, Rieger, Brauner atd.) se k jeho odkazu sice hlásili, ale ve vytváření Havlíčkova kultu byli výrazně zdrženlivější. Havlíčkův obraz v české historické paměti podle Sticha kolísá mezi dvěma dosti protichůdnými představami „bojovníka“ a „mučedníka“, přičemž ovšem mučednická složka Havlíčkova obrazu postupně zdegenerovala a stala se terčem parodií; rozeznával dále polohy „věštec“, „vůdce“ a mravního heroa, sloužícího jako morální vzor celého národního společenství (odtud pramení rozpaky havlíčkovské historiografie nad fakty, která do heroizovaného obrazu nezapadala, jako především zřeknutí se žurnalistické činnosti výměnou za návrat z Brixenu). Stich dále popsal teorii „dvojího Havlíčka“, jímž se levicově orientované dějepisce pokoušelo vyrovnat s rozpory mezi Havlíčkem a radikálními demokraty za revoluce roku 1848. Základ této teze však podle něj přinesla už kniha *Naši mužové* z roku 1862, na níž se vedle Jana Erazima Sojky nepřiznaně autorsky podílel Karel Sabina. V další studii Stich poté svou argumentaci poněkud rozvedl a doplnil o srovnání

s mytizacími procesy týkajícími se právě postavy Karla Sabiny a o podrobnou analýzu některých konfliktních epizod Havlíčkova a Sabinova veřejného života během revoluce.³⁷

Způsob, jakým si jednotlivé politické proudy přisvojovaly a pro své účely upravovaly myšlenkový odkaz Karla Havlíčka, popsal přehledně i Jiří Rak a svůj příspěvek zakončil provokativním tvrzením, že „[p]osmrtné osudy Havlíčkovy památky jsou [...] možná ještě smutnější než jeho život. Bojovník proti sentimentálnímu vlastenčení se sám stává předmětem sentimentálního mučednického kultu“³⁸ Jan Randák se při rozboru výrazných proměn Havlíčkova obrazu podobných odsudků vyvaroval, upozornil však naopak, že to byla Havlíčkova předčasná smrt, která z něj učinila hvězdu první velikosti, hrdinu a mučedníka, když mimo jiné zabránila dalšímu, pobrixenskému vývoji jeho osobnosti a profesních aktivit.³⁹ Již zmíněný Vladimír Macura pak do svých sémiotických analýz české společnosti a kultury 19. století, které knižně vyšly roku 1998 pod názvem *Český sen*, zahrnul vedle výše nastíněné studie o životě a obrazu Zdeňky Havlíčkové a inspirativního rozboru Havlíčkových nejznámějších básnických skladeb⁴⁰ rovněž studii o Havlíčkově pohřbu a scéně „až triviálně známé“ (mimo jiné díky svému filmovému zachycení), kdy Božena Němcová na rakev údajně vložila věnec z trní propleteného vavřínem. Macura upozornil, že pečlivé policejní raporty chování Němcové při Havlíčkově pohřbu (na rozdíl od chování jejího manžela) nijak nekomentovaly a že základ legendárnímu pojetí dala sama Němcová literárně stylizovaným popisem pohřbu ve svých dopisech. Příběh o trnové koruně pak umožnil spojit jednoduchým gestem Havlíčka a Němcovou jako paralelní osudy dvou novodobých světů.⁴¹

Michal Šimůnek analyzoval vzpomínkové akce na Karla Havlíčka v letech 1861–1862, jedny z prvních veřejných projevů českého politického života po obnovení ústavního režimu, pod optikou vytváření politického mýtu přispívajícího k vytvoření a udržení představy o politicky homogenním národním společenství, které však do budoucna nevyklučovalo instrumentalizaci opačnou, sloužící k dílčím politickým zájmům.⁴² Metodologicky podnětné jsou stati Karla Šimy sledující roli festivit na utváření národního vědomí v šedesátých a sedmdesátých

³⁴ MACURA, Vladimír. *Český sen*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. Kapitola Sen o dceři národa, s. 129–147. Nový přetisk in MACURA, Vladimír. *Znamení zrodu a české sny*. Praha: Academia, 2015, s. 353–371.

³⁵ LENDEROVÁ, Milena. *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové*. Praha: Paseka, 2013.

³⁶ STICH, Alexandr. Novinář Karel Havlíček očima následujících generací a očima dneška. In HAVLÍČEK BOROVSKÝ, Karel. *Dílo*. Sv. 2. Praha: Československý spisovatel, 1986, s. 11–33. Přetisk STICH, Alexandr. *Od Karla Havlíčka k Františku Halasovi. (Lingvoliterární studie)*. Praha: Torst, 1996, s. 46–65.

³⁷ STICH, Alexandr. Havlíček kontra Sabina v letech 1848–1849 a v pozdější tradici. (Některé textologické problémy a jejich axiologické souvislosti). In STICH, Alexandr. *Sabina – Němcová – Havlíček a jiné textologické studie*. Uspořádal Michal CHARYPAR. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2011, s. 189–237. – K tématu dále, ovšem poněkud zjednodušeně HANZAL, Josef. Sabina a Havlíček, zvláště v letech 1848–1849. In *Scientia nobilitat. Sborník prací k poctě prof. PhDr. Františka Kavky, DrSc.* Ed. Michal SVATOŠ. Praha: Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum pro Ústav dějin Univerzity Karlovy v Praze a Archiv UK, 1999, s. 125–128.

³⁸ RAK, Jiří. Tragédie Havlíčkova rakušanství. In K. H. B. – *Karel Havlíček Borovský: 1821–1856*. Eds. Hynek BOUCHAL – Aleš ŘÍMAN. [Havlíčkův Brod]: Petrkov, 2011, s. 43–61, citát s. 60–61.

³⁹ RANDÁK, Jan. A co řeknete dnes, Havlíčku Borovský? Zdroje a podoby českého martyria. In *Rakousko – vyhnanství nebo ráj: diskuse o Karlu Havlíčku Borovském, českém spisovateli a novináři: česko-rakouský literární festival*. Havlíčkův Brod: Muzeum Vysočiny, 2012, s. 57–65.

⁴⁰ MACURA, Vladimír. *Český sen*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. Kapitola Sen o zdravém rozumu, s. 107–118. Nový přetisk in MACURA, Vladimír. *Znamení zrodu a české sny*. Praha: Academia, 2015, s. 334–343.

⁴¹ MACURA, Vladimír. *Český sen*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. Kapitola Sen o trnové koruně, s. 119–128, citát s. 119. Nový přetisk in MACURA, Vladimír. *Znamení zrodu a české sny*. Praha: Academia, 2015, s. 344–352.

⁴² ŠIMŮNEK, Michal. Pro památku Havlíčkovu 1861–1862. K Havlíčkovu politickému mýtu. *Havlíčkovobrodsko* 2003, sv. 17, s. 32–43. Od stejného autora pochází i přehledový příspěvek o Havlíčkově kultu v letech 1856–1914, obsahující vedle cenných podnětů i instruktivní seznam jednotlivých slavností

letech 19. století z pohledu konceptu performativity. Šima zdůrazňuje, že národní slavnosti vytvářely a upevňovaly konstrukci trvalosti, představu ideální kolektivnosti národa a personifikační prvek národní sebeidentifikace. Rozbor slavností spjatých s Karlem Havlíčkem a jeho příbuznými však v Šimových analýzách hraje spíše minoritní úlohu.⁴³

O festivalech spojených s uctíváním památky Karla Havlíčka v jeho rodné Borově i v „domovském“ Německém Brodě pojednal obsáhle Michal Kamp. Z hlediska návštěvy byla nejvýznamnější hned první slavnost, 19. srpna 1862 v Borově, se svými snad až čtyřiceti tisíci účastníky, jejímž hlavním řečníkem se stal mladoček Karel Sladkovský. Kamp dále ukázal, jak bylo šedesátileté výročí Havlíčkova narození spojeno s přestavbou Havlíčkova domu na německobrodském náměstí, kdy jeho průčelí získalo reprezentativní novogotický vzhled; symbolické funkci přitom nevadilo, že dům přestavbou ztratil svou autentickou podobu. Pojednal dále mimo jiné o pohřbech dcery a matky národního hrdiny, vzestupu havlíčkovské tradice na německobrodském gymnáziu, sledoval vznik borovské a německobrodské expozice v Havlíčkově domě i odhalení pomníku Josefě Havlíčkové, v němž se angažovaly celostátní ženské spolky. Svůj výklad zakončil rokem 1945, kdy došlo k oficiálnímu přejmenování Německého Brodu na Havlíčkův, podrobná analýza poválečné komemorace Karla Havlíčka tedy zůstává úkolem pro další bádání.⁴⁴ V další stati se Kamp podrobně věnoval osudům Havlíčkova německobrodského pomníku, jehož postavení bylo připravováno od roku 1905 a intenzivněji od poloviny roku 1918. Místní sociálnědemokratické elity tehdy proponovaly pomník vztyčit na náměstí namísto dosavadní kašny či mariánského sloupu; až po intervenci ministerstva školství definitivně zvítězilo umístění v parku. Symbolický význam získal nápad sochaře Bohumila Kafky, aby byl materiál k Havlíčkově soše odlit ze zabavených děl rakouské armády. Roku 1943 byla socha odvezena do Prahy, až do konce války však přežila bez další úhony a roku 1946 mohla být znovu instalována.⁴⁵ Svého zpracování se dočkaly i dějiny dalších Havlíčkových pomníků, kutnohorského z roku 1883,⁴⁶ rakovnického z roku 1933,⁴⁷ miniseriál o pamětních deskách věnovaných Havlíčkovi vycházel v časopise *Tvar*.⁴⁸

Zajímavý úhel pohledu na havlíčkovský kult také přináší

některé stati o osobách či předmětech s tímto kultem spojených. Již zmíněný Michal Kamp se tímto způsobem věnoval bratru Havlíčkovy snoubenky Vojtěchu Weidenhoffrovi, pozdějšímu německobrodskému obchodníkovi se sukнем, továrníkovi a poslanci zemského sněmu za staročechy;⁴⁹ Petr Tvrdý ml. pojednal o Josefě Menšíkové, rozené Fetrové, údajně Havlíčkově první lásce z gymnaziálních let, později manželce německobrodského purkmistra a mimo jiné iniciátorce penze, která byla vyplácena Havlíčkově matce.⁵⁰ Lubomír Sršeň podrobně zdokumentoval osudy dvou kytar, jež Karel Havlíček vlastnil, z nichž jedna byla nešťastnou náhodou zničena roku 1911 a druhá byla zřejmě darována Zdeňkou Havlíčkovou přítelkyni Anně Štefánkové, jejíž rodina ji roku 1988 odprodala Národnímu muzeu.⁵¹

K dispozici jsou rovněž studie věnující se obrazu Karla Havlíčka v literární i písňové produkci. Eva Ryšavá sledovala genezi a pozdější osudy písně *Spi, Havlíčku, v tvém hrobečku*, která vzhledem ke své popularitě zaznívala i při národních shromážděních. Za nápěv jí přitom posloužila melodie, na kterou byla zpívána i Havlíčkova vlastní píseň *Citlivá večerní*, jež přitom dosáhla široké popularity v rozporu s autorovým záměrem – Havlíček užil hojně sentimentální motivy za účelem parodizování poezie J. V. Pícky.⁵² Jan Lehár se věnoval genezi a interpretaci Nerudovy *Balady o duši Karla Borovského*.⁵³

Alexandr Brummer rozebral tři dramata zpracovávající epizody z Havlíčkova života. *Karel Havlíček Borovský* Františka Ferdinanda Šamberka (1884), který byl později často inscenován při havlíčkovských slavnostech, se soustředil na události let 1848–1851. Načrtával sakrální paralely Havlíčkovy oběti pro národ, celkově však vyzníval v souladu se staročeským náhledem na osobu spíše jako harmonizující, národnostně smířlivá interpretace. Drama *V orlím hnízdě* (1919) Augustina Eugena Mužíka si naproti tomu za svůj základ bralo Havlíčkovo působení v Německém Brodě po návratu z Ruska a nezdařený milostný vztah s Fany; vyznačuje se ostřejším nacionalistickým laděním. *Pražský pogrom* rusko-ukrajinského autora Daniila Lukiče Mordovceva pochází z roku 1877, z cenzurních důvodů byl však vydán až roku 1921. Havlíček zde vystupuje jako panslavista rusofilského ražení s vyhraněně protiněmeckým postojem. Větší či dílčí faktografické nepřesnosti jsou přitom

spojených s Havlíčkem: ŠIMŮNEK, Michal. Karel Havlíček a jeho kult v praxi českých politických stran. In *Osobnost v politické straně: Sborník referátů z konference „Úloha osobnosti v dějinách politických stran na území českých zemí a Československa v letech 1861–1999“*, Olomouc 10.–20. října 1999. Rosice u Brna: Gloria, 2000, s. 170–180.

⁴³ ŠIMA, Karel. Národní slavnosti šedesátých let 19. století jako performativní akty konstruování národní identity. *Český časopis historický* 2006, roč. 104, č. 1, s. 81–110; ŠIMA, Karel. „Člověk nestojí za nic, nenadchne-li ho blízkost velkého muže.“ Personifikace významového prostoru národních oslav 60. a 70. let 19. století. *Theatrum historiae* 2008, sv. 3, s. 201–233.

⁴⁴ KAMP, Michal. Význam havlíčkovské tradice v Německém Brodě a v Borově. In *K. H. B. – Karel Havlíček Borovský: 1821–1856*. Eds. Hynek BOUCHAL – Aleš ŘÍMAN. [Havlíčkův Brod]: Petrkov, 2011, s. 206–253. V mírně podrobnějším znění se osudům obou muzejních expozic a havlíčkovských výstav, a to i po roce 1945, věnuje jiná autorova stať: KAMP, Michal. Vývoj muzejní prezentace Karla Havlíčka ve 20. a 21. století. In *Rakousko – vyhnání nebo ráj: diskuse o Karlu Havlíčku Borovském, českém spisovateli a novináři: česko-rakouský literární festival*. Havlíčkův Brod: Muzeum Vysočiny, 2012, s. 101–110.

⁴⁵ KAMP, Michal. Příběhy pomníku Karla Havlíčka Borovského v Havlíčkově Brodě. *Havlíčkobrodsko* 2014, sv. 28, s. 152–208.

⁴⁶ HOJDA, Zdeněk – POKORNÝ, Jiří. *Pomníky a zapomínky*. Praha: Paseka, 1996. Kapitola Pomníkový soubor. Havlíček a bratrance Veverkovi, s. 65–78.

⁴⁷ SMITKA, Luboš. Historie pomníku Karla Havlíčka Borovského v Rakovniku. *Rakovnický historický sborník* 2000, sv. 1, s. 67–71.

⁴⁸ KUČTOVÁ, Vladka. Otisky. *Tvar* 2013, roč. 24, č. 12, s. 16, č. 15, s. 15, 2014, roč. 25, č. 3, s. 18.

⁴⁹ KAMP, Michal. Půl století Vojtěcha Weidenhoffera. *Havlíčkobrodsko* 2011, roč. 25, s. 60–104, zvl. s. 93–98.

⁵⁰ TVRDÝ, Petr, ml. Josefa Menšíková – žena Německého Brodu 19. století. *Havlíčkobrodsko* 2011, sv. 25, s. 105–144.

⁵¹ SRŠEŇ, Lubomír. Havlíček a kytara. *Havlíčkobrodsko* 1992, zvláštní vydání, s. 38–50.

⁵² RYŠAVÁ, Eva. Píseň „Spi, Havlíčku, v tvém hrobečku“ a její autor. *Havlíčkobrodsko*. 1993, sv. 7, s. 18–24.

⁵³ LEHÁR, Jan. Nerudova Balada o duši Karla Borovského a její lidová předloha. *Slovo a smysl* 2004, roč. 1, č. 1, s. 52–65.

vlastní jak Mordovcevi (hrdina dramatu prchá po potlačení revoluce do Ruska), tak i oběma českým dramatikům. Škoda jen, že se Brummer podrobněji nevěnoval recenznímu ohlasu analyzovaných dramát ani pozdější inscenační a ediční praxi (úpravy ve čtvrtém vydání Šamberkova dramatu z roku 1948 jsou jen letmo naznačeny).⁵⁴ Vrstva dobové recepce schází i stati Petra Hory, která rozebírá dva pokusy o aktualizující dokončení *Křtu svatého Vladimíra* z let 1921 (od Karla Judy, stavící se proti pronikání revolučních a komunistických myšlenek z Ruska) a 1978 (samizdatové dílo Jana Novotného alias Pavla Hořanského, karikující mimo jiné dobové veřejné politické sebekritiky známých osobností) a jeho protektorátní parafrázi (Miloš Malý alias Karel Havlíček Borovský: *Křest národa českého*, 1941, dotištěno 1945).⁵⁵

Další stati rozebraly dřívější biografická díla o Havlíčkovi. Václavu Zelenému coby prvnímu životopisci se věnovali Pavel Zedník,⁵⁶ a především Jaroslava Janáčková.⁵⁷ Již zmiňovaný Alexandr Brummer srovnal a do širšího kontextu druhého života Karla Havlíčka zařadil sociologizující interpretace Tomáše Garrigua Masaryka (1896) a Emanuela Chalupného (1908, 1929). Ukázal, že Chalupného dílo, vnímané dobovou recepcí jako kritika Masarykovy humanitní teologie „jeho vlastními zbraněmi“, tedy za pomoci psychologie a sociologie, se vyznačuje snahou po „objektivním“ uchopení procesu národního obrození, ale nevyvaruje se přebírání jeho ideových relikvů. Určitý tradicionalismus přitom Chalupnému umožnil, aby ocenil dobově podmíněnou funkčnost havlíčkovské mučednické legendy stejně jako rukopisných padělků, které Masaryk mravně odsuzoval.⁵⁸ Absencí kritičnosti se naopak vyznačuje stať Marie L. Neudorflové o vztahu

T. G. Masaryka ke Karlu Havlíčkovi, která představuje výtah tezí z Masarykova životopisu Havlíčka protknutý adorujícími soudy vůči osobě pozdějšího československého prezidenta.⁵⁹ Drobné črty z pera Blanky Vorlíčkové a Jaromíra Slomka se týkají vztahu k Havlíčkově osobě a dílu u Jakuba Arbesa a Václava Havla.⁶⁰

Přes výše nastíněné studie zůstává nadále značně široký prostor pro výzkum způsobů, jakými docházelo ke vzpomínání na Karla Havlíčka, jeho literární dílo a myšlenkový odkaz, a funkcím, jež plnilo. Připomeňme pouze, že Havlíčkovo jméno rezonovalo v legionářské symbolice; pod jménem *Havlíček* vydávala Volná myšlenka časopis určený k propagaci ateismu;⁶¹ jeho jménem byly označovány četné vlastenecké spolky v Čechách i v zahraničí;⁶² v novém tisíciletí se jeho jménem zaštiťoval liberalistický spolek.⁶³ Havlíčkovo dílo se stávalo předmětem cenzurních restrikcí v období bezprostředně po jeho úmrtí, za obou světových válek⁶⁴ a dokonce i na počátku normalizace.⁶⁵ Budoucí výzkum by se měl soustředit na způsob, jakým Havlíčkův myšlenkový odkaz vstupoval do politické či literární argumentace nebo do pedagogiky.⁶⁶ Za materiálový základ pro analýzu přitom může sloužit obsáhlý komentovaný výbor veřejných projevů vztahujících se k Havlíčkově kultu do roku 1936, sestavený Antonínem Hajnem.⁶⁷

Novinář a epigramatik

V odborné literatuře po roce 1989 se výrazně větší pozornosti dočkal Havlíček-novinář, vytyčující program masové fáze českého národního hnutí a definující klíčové teze české politiky, než Havlíček-básník. Zaměříme se nejprve na

⁵⁴ BRUMMER, Alexandr. Literární obraz Karla Havlíčka Borovského v dramatech F. F. Šamberka, E. A. Mužíka a D. L. Mordovceva. („Trpitel, neohrožený bojovník za práva národa, nebo pansláv a revolucionář?“). *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Slavica litteraria. Řada literárněvědné slavistiky* 2007, roč. 56, č. 10, s. 77–89. Dále BRUMMER, Alexandr. Dvě bohémika D. L. Mordovceva. Češi, Čechy a Karel Havlíček optikou zapomenutého spisovatele. In *Rusové a Morava = Russkije i Moravija. Sborník referátů a sdělení z konference 13. ledna 2007*. Brno: Lynx, 2007, s. 49–53.

⁵⁵ HORA, Petr. Trojí aktualizace Havlíčkovy básnické satiry *Křest svatého Vladimíra*. *Bohemica Olomucensia. Litteraria*. 2009, roč. 1, s. 32–43.

⁵⁶ ZEDNÍK, Pavel. Václav Zelený (1825–1875). *Havlíčkovsko* 1990, sv. 2, s. 12–19.

⁵⁷ JANÁČKOVÁ, Jaroslava. Rané havlíčkování Václava Zeleného (Obecné listy 1862). In *Václav Zelený (1825–1875)*. Havlíčkova Borová: Obec Havlíčkova Borová, 2005, s. 69–78.

⁵⁸ BRUMMER, Alexandr. Výklad života a díla Karla Havlíčka v textech sociologa Emanuela Chalupného jako součást fenoménu Havlíčkova „druhého života“. *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, řada C, 2007, č. 54, s. 133–153. Dále BRUMMER, Alexandr. Havlíček, Masaryk a Dolanský: k problematice ideologizace slavistiky v 50. letech 20. století. In *Slavica iuvenum. VII. mezinárodní studentská konference*. Ed. Jan VOREL. Ostrava: Ostravská univerzita, 2006, s. 149–154. Srov. též ZOUHAR, Jan. Chalupný, Masaryk a Havlíček. In *Emanuel Chalupný, česká kultura, česká sociologie a Tábor. Sborník příspěvků ze stejnojmenného symposia, konaného ve dnech 2.–3. října 1998 v Táboře*. Ed. Josef ZUMR. Praha: Filosofia, 1999, s. 201–206.

⁵⁹ NEUDORFLOVÁ, Marie L. Karel Havlíček, T. G. Masaryk a demokracie. *Literární archiv* 2006, roč. 38, s. 11–27. Obdobně též NEUDORFLOVÁ, Marie L. Demokratická politická kultura: Současný kontext a aktuálnost českých tradic. *Masarykův sborník 1999–2003*, sv. 11/12, s. 309–332. Srov. dále ŠIMSA Jan. Havlíčkovské motivy v myšlení T. G. Masaryka. In *Tomáš Garrigue Masaryk – filozof a pedagog. Sborník příspěvků z 1. ročníku semináře Masarykova muzea v Hodoníně 19. listopadu 1992*. Hodonín: Masarykovo muzeum, s. 81–84; TOPOR, Michal. Masarykův „Karel Havlíček“ jako text vyzývavý. *Masarykův sborník 1999–2003*, sv. 11/12, s. 134–142.

⁶⁰ VORLÍČKOVÁ, Blanka. Karel Havlíček Borovský a Jakub Arbes. *Literární archiv* 2006, roč. 38, s. 61–64; SLOMEK, Jaromír. Havlíček, Havel a rozbité zrcadlo aneb Malá poznámka na okraj většího tématu. *Havlíčkovsko* 2003, sv. 17, s. 44–45.

⁶¹ KUDLÁČ, Antonín K. K. *Příběh(y) Volné myšlenky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005, s. 23–24, 41, 96–98.

⁶² KOŘALKA, Jiří – HOFFMANN, Johannes. *Tschechen im Rheinland und in Westfalen 1890–1918. Quellen aus deutschen, tschechischen und österreichischen Archiven und Zeitschriften*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, s. 28–29.

⁶³ Institut Karla Havlíčka Borovského, působící v letech 2002–2009, byl mimo jiné vydavatelem brožury přinášející přetisk novinových textů ke 150. výročí Havlíčkova úmrtí spolu s některými úvahami Bohumíra Doležala: TANZER, Vilém, ed. – HAMERSKÝ, Milan J., ed. *Karel Havlíček: soubor textů ke 150. výročí úmrtí Karla Havlíčka Borovského*. Brno: Institut Karla Havlíčka Borovského ve spolupráci s nakl. Bachant, 2007.

⁶⁴ WÖGERBAUER, Michael a kol. *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*. Praha: Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2015, s. 420, 517–518, 732, 908, 916, 944, 954–955.

⁶⁵ Doslov Jiřího Skaličky k vydání *Duchu Národních novin* nemohl být roku 1971 otištěn, byl vydán až jako SKALIČKA, Jiří. *Havlíčkův Duch Národních novin dnes. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Philologica. Studia bohemica* 1996, sv. 7, s. 31–34.

⁶⁶ Tak navrhuje ŠTAIF, Jiří. Karel Havlíček Borovský jako „citlivé“ místo české historické paměti. In *K. H. B. – Karel Havlíček Borovský: 1821–1856*. Eds. Hynek BOUCHAL – Aleš ŘÍMAN. [Havlíčkův Brod]: Petrkov, 2011, s. 137–147, zde s. 146.

⁶⁷ HAJN, Antonín, ed. *Národ o Havlíčkovi*. Praha: Havlíčkův fond Jednoty československých novinářů, 1936.

některé ze syntetických prací o českých dějinách 19. století. Jiří Štaif nahlížel na období 1830–1851 optikou sociální historie a dějin identit. Titul jeho knihy – *Obezřetná elita* – shrnuje tezi, že české špičky se při realizaci svých kulturních a poté politických cílů snažily jednat tak, aby se pokud možno vyhnuly přímým společenským konfliktům. Havlíčkovo publicistické působení považuje autor za klíčové proto, že svou masivní agitaci ve prospěch české průmyslové školy dokázal v dosud nebyvalé míře mobilizovat české národní hnutí ve prospěch společné akce, a tím i upevňovat vzájemné vztahy mezi příslušníky a sympatizanty české národní společnosti. Vstup české elity do sféry moderní občanské politiky roku 1848 hodnotí autor jako nedobrovolný a poněkud předčasný, odhalující její nepružnost a určitou naivitu. Podle Štaifa se Havlíček patrně jako první z vrcholných českých představitelů dokázal zorientovat v nástupu politické reakce po intronizaci Františka Josefa I., chybně ovšem po rozpuštění kroměřížského sněmu kalkuloval s tím, že vláda bude dříve či později nucena k liberálním politickým ústupkům ve prospěch svých loajálních občanů či národů. Nedokázal zároveň zabránit fragmentarizaci české národní elity, což bylo o to obtížnější, že se do pozadí stáhl František Palacký coby vůdčí osobnost české politiky.⁶⁸

V porovnání se Štaifovými analýzami je přístup Zdeňka Šolleho ve zpracování dějin českého politického myšlení méně originální, spočívá v řazení delších úryvků z Havlíčkovy publicistiky spolu s jejich stručným, místy poněkud schematickým komentováním. Šolle zdůrazňuje Havlíčkovo přesvědčení o egoismu jako hlavním motivu lidského jednání, jeho politický realismus a demokratický přístup k národnostní otázce. V porovnání s Palackým má podle Šolleho Havlíček větší pochopení pro sociální záležitosti a zároveň povrchnější i instrumentálnější přístup k filozofickým otázkám.⁶⁹

Vratislav Doubek zařadil Havlíčkovy názory na slovanskou otázku do kontextu soudobých českých, německých i ruských geopolitických úvah (mj. Franze Schuselky, Franze Schirndinga nebo M. A. Bakunina). Rozchod českého národního společenství s mytickým pojetím Ruska, manifestovaný Havlíčkovými *Obrazy z Rus a Slovanem a Čechem*, byl podle něj nevyhnutelný

a souvisel s procesem vnitřního vyzrávání českého národa, jehož součástí byla i formulace vlastních politických cílů. Doubek považuje Havlíčkovy názory z roku 1846 za první formulaci austroslavismu coby českého politického programu, upozornil však zároveň, že v průběhu počínající reakce Havlíček své názory na Rusko a carismus znovu přehodnotil, když ho začal chápat jako potenciální hráz před německým tlakem.⁷⁰

I další autoři rozebírali Havlíčkovy články pod zorným úhlem analýzy zahraničněpolitických tendencí českého národního hnutí, respektive liberálního proudu během revoluce let 1848–1849. Zdeněk Šamberger a Antonín Měšťan se věnovali Havlíčkovým názorům na slovanskou otázku a postojům vůči Rusku.⁷¹ Přehledně a se znalostí soudobého německého kontextu shrnul Havlíčkovy názory na evropskou i mimoevropskou politiku Jiří Kořalka. Ukázal například, že Havlíčkova paralela mezi osudem Irů a Čechů existovala v soudobé německé publicistice, Havlíček ovšem proměnil její hodnotová znaménka. Kořalka vyzdvihl význam Havlíčkových článků líčících v růžovém světle situaci ve Spojených státech amerických, které podle něj ovlivnily čtenáře jeho novin k emigraci. Není pak náhodou, že názvy prvních česchoamerických periodik přímo navazují na tituly Havlíčkových listů.⁷² Bohuslav Mánek shrnul irské motivy v novinářské i básnické činnosti Havlíčka a zasadil je do kontextu předběrnové recepce irské literatury v Čechách.⁷³ Ilona Bažantová se opakovaně věnovala ekonomickým názorům Karla Havlíčka. Upozornila, že prostřednictvím jeho článků se do běžného povědomí dostávala česká hospodářská a daňová terminologie a zvyšovaly se ekonomické znalosti české inteligence. Vyzdvihla především Havlíčkovy fiskální názory.⁷⁴

Historici médií se zaměřovali na zasazení Havlíčkova novinářského působení do kontextu soudobé i pozdější české žurnalistiky. Přehledovou formou tak učinil Martin Sekera,⁷⁵ Václav Fronk vyzdvihl zakladatelskou roli Havlíčkova *Šotky* pro tradici českých humoristických časopisů, aniž by se ovšem pouštěl do širšího srovnání například s dobovou německou humoristickou produkcí.⁷⁶ Magdaléna Pokorná se věnovala žurnalistice Karla Havlíčka ve srovnání s dobovou publicistikou Václava Frosta⁷⁷ Spolu s Petrem Píšou pak představila Havlíčkovy konflikty s cenzurou před rokem

⁶⁸ ŠTAIF, Jiří. *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*. Praha: Dokořán, 2005, zvl. s. 137–140, 157–171, 365–369.

⁶⁹ ŠOLLE, Zdeněk. *Století české politiky. Počátky moderní české politiky od Palackého a Havlíčka až po realisty Kaizla, Kramáře a Masaryka*. Praha: Mladá fronta, 1998, zvl. s. 32–50. – Srovnáním Palackého a Havlíčkových myšlenek se dále věnoval ŠAMBERGER, Zdeněk. *Názory Karla Havlíčka ve světle zásad Františka Palackého*. In *František Palacký 1798/1998. Dějiny a dnešek. Sborník z jubilejní konference*. Ed. František ŠMAHEL. Praha: Historický ústav AV ČR, 1999, s. 317–333.

⁷⁰ DOUBEK, Vratislav. *Česká politika a Rusko (1848–1914)*. Praha: Academia, 2004, zvl. s. 39–48, 51–54, 58–65.

⁷¹ ŠAMBERGER, Zdeněk. Karel Havlíček a austroslavismus po slovanském sjezdu 1848. *Slovanské historické studie* 1996, sv. 22, s. 5–39; MĚŠŤAN, Antonín. Havlíčkovo slovanství v očích českých politiků. *Proměny* 1991, roč. 28, č. 3, s. 102–107.

⁷² KOŘALKA, Jiří. Zahraničně politický horizont novináře Karla Havlíčka. *Literární archiv* 2006, roč. 38, s. 29–41; dále PFAFF, Ivan. Karel Havlíček a světová politika jeho doby (1846–1855). *Časopis Matice moravské* 2002, roč. 121, č. 2, s. 299–337.

⁷³ MÁNEK, Bohuslav. Irská otázka v publicistice a satíře Karla Havlíčka Borovského. *Literární archiv* 2006, roč. 38, s. 43–52.

⁷⁴ BAŽANTOVÁ, Ilona. *Ekonomické názory Karla Havlíčka Borovského*. In *Karel Havlíček Borovský, liberální politik a ekonom. Sborník textů*. Ed. Ilona BAŽANTOVÁ. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 2002, s. 33–52. Dále např. BAŽANTOVÁ, Ilona. Zapomenutý ekonom Karel Havlíček Borovský. *Politická ekonomie* 1999, roč. 47., č. 5, s. 621–629; BAŽANTOVÁ, Ilona. Neznámá tvář Karla Havlíčka Borovského. In *Ekonomická tvář národního obrození*. [Praha]: České vysoké učení technické – Svatobor – Matice česká, [2005], s. 19–29.

⁷⁵ SEKERA, Martin. České novinářství před Havlíčkem, za Havlíčka a po Havlíčkovi. In *K. H. B. – Karel Havlíček Borovský: 1821–1856*. Eds. Hynek BOUCHAL – Aleš ŘÍMAN. [Havlíčkův Brod]: Petrkov, 2011, s. 81–99.

⁷⁶ FRONK, Václav. Havlíčkův Šotek jako východisko politické satiry v českých humoristických časopisech druhé poloviny 19. století. *Literární archiv* 2006, roč. 38, s. 55–59.

⁷⁷ POKORNÁ, Magdaléna. „Držím já na císaře – a držím se svým králem“. Výklad světa po revoluci 1848. *Český časopis historický* 2011, roč. 109, č. 1, s. 44–80; POKORNÁ, Magdaléna. Václav Frost – neznámý oponent Karla Havlíčka. In *K. H. B. – Karel Havlíček Borovský: 1821–1856*. Eds. Hynek BOUCHAL – Aleš ŘÍMAN. [Havlíčkův Brod]: Petrkov, 2011, s. 100–109.

1848 i po něm.⁷⁸

Některé studie ukazují, že pro autory po roce 1989 bylo podnětné znovu si položit otázku Havlíčkových názorů na víru a církev. Michal Šimůnek ve svém příspěvku představil historický kontext vzniku *Epištol kutnohorských* a pojednal i o úředním zabavování jejich exemplářů.⁷⁹ Stař Jiřího Kotyka naopak využívá Havlíčkovy úvahy k esejistickému zamyšlení nad vztahem státu a církve v přítomnosti.⁸⁰ Jan Šimsa se v původně samizdatovém textu věnoval *Epištolám kutnohorským* z hlediska tolerance náboženského vyznání.⁸¹ Podnětné jsou náhledy Martina C. Putny na *Epištoly kutnohorské* v kontextu dějin české katolické literatury a katolického myšlení. Putna dokázal, že Havlíček jevil niterný zájem o církev a její reformy a že se jeho požadavky příliš nelišily od návrhů, které v revolučním roce 1848 zformuloval kněz pražského Lužického semináře František Náhlavský. Přesto však Havlíček, mimo jiné užitím expresivního lexika, přispěl k tomu, aby se česká společnost rozdělila na dva tábory, církevní a proticírkevní. Kritické výtky, zformulované původně v prostředí katolického reformismu, tak Havlíčkovým zprostředkováním přešly do arzenálu protikřesťanský naladěné žurnalistiky.⁸²

Jak uvedl Zdeněk R. Nešpor, dosavadní interpretace Havlíčkovy religiozity (hlásili se k němu, jak rozebral, volnomyšlenkáři a ateisté, reformní římská katolíci i evangelíci) jsou natolik rozdílné, že se zdají vypovídat víc o svých autorech než o svém předmětu. Nešpor proto představil několik možných výkladů Havlíčkova náboženského přesvědčení včetně pramenných dokladů v jejich prospěch a naopak jejich slabin. Jako účelové pak označil nejenom volnomyšlenkářskou a posléze marxistickou interpretaci Havlíčka coby antiklerikála a ateisty, ale i Masarykův výklad Havlíčka coby hledače pravého, moderního a individuálního náboženství – Havlíček totiž na jednu stranu kritizoval církevní hierarchii a klerikalismus, zároveň ovšem ostře odsuzoval reformaci a explicitně varoval před opuštěním římskokatolické církve. Nešpor připomněl, že Havlíček necítil potřebu veřejné prezentace své víry a že pro jeho vlastní působení nepředstavovalo náboženství stěžejní faktor. Tento

postoj zasadil do kontextu počínající sekularizace veřejného prostoru, vedoucí k privatizaci náboženského přesvědčení.⁸³

Soustavnější pozornost historiků i literárních vědců poutala Havlíčkova polemická činnost. Pavel Janoušek věnoval opakovaně pozornost prvnímu velkému veřejnému vystoupení Karla Havlíčka: kritice *Posledního Čecha* a následně polemice s Josefem Kajetánem Tylem. Zaměřil se především na komunikační aspekt celé polemiky a na strategie užívané oběma aktéry, mimo jiné na mystifikační prostředky.⁸⁴ Stejně téma populární formou představil Vítězslav Houška a shrnul ho i Jan Randák.⁸⁵ Jakub Vondra zrekapituloval polemiky Karla Havlíčka s pražským německým časopisem *Ost und West*, jejichž jádrem bylo odlišné pojetí národnosti u Havlíčka a u autorů okruhu Rudolfa Gläsera. Havlíček vnímal Gläserův časopis, snažící se vystupovat jako most mezi slovanským a německým světem, jako přímé ohrožení českých národních snah, Gläser byl naproti tomu vmanévrován do pozice obhájce českých Němců proti vzrůstajícímu se českému živlu.⁸⁶

Obsahově spřízněná je polemika Karla Havlíčka se Siegfriedem Kapperem, která se v české polistopadové odborné i publicistické produkci dočkala největšího ohlasu. Provokativní otázku, zda v Havlíčkově odmítnutí Kapperových *Českých listů* lze spatřovat počátek antisemitských tendencí v moderní české kultuře, zodpovídali jednotliví autoři většinou negativně. Barbara Reinfeldová-Koháková (autorka dosud posledního anglického životopisu Havlíčka z roku 1982)⁸⁷ tak zdůrazňovala, že Havlíček podporoval politickou rovnoprávnost Židů v habsburské říši (článek *Emancipace Židů* z roku 1850).⁸⁸ Zuzana Urválková upozornila na souvislost mezi Havlíčkovým odmítnutím německojazyčné tvorby a tím, jak literární historiografie opomíjí předbřeznové německojazyčné texty sympaticky zobrazující české reálie.⁸⁹ Václav Petrbock na Kapperovo vystoupení (a Havlíčkovu reakci) nahlédl v širším kontextu česko-židovsko-německého společenského a kulturního života čtyřicátých let 19. století a upozornil na odsudek Karla Štorcha vůči Havlíčkově kritice.⁹⁰

Jindřich Toman připomněl, že kritika *Českých listů* je

⁷⁸ WÖGERBAUER, Michael a kol. *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*. Praha: Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2015, zvl. s. 270–271, 368–372, 380–382, 390–391, 395–397.

⁷⁹ ŠIMŮNEK, Michal. Karel Havlíček a katolická církev na počátku 50. let 19. století. *Havlíčkovobrodsko* 1999, sv. 15, s. 161–181.

⁸⁰ KOTYK, Jiří. Havlíčkovy „Kutnohorské epištoly“ s odstupem času (k dvojímú havlíčkovskému výročí roku 2006). In *PhDr. Zdeňku Mackovi, CSc.* Eds. Ondřej FELCMAN – Veronika STŘEDOVÁ – Petr STŘEDA – Jiří ŠTĚPÁN. Ústí nad Orlicí: Ořtis pro Historický ústav Fakulty humanitních studií Univerzity Hradec Králové, 2007, s. 99–103.

⁸¹ ŠIMSA, Jan. Respekt k víře jiných – a Karel Havlíček Borovský. In *Problém tolerance v dějinách a perspektivě*. Ed. Milan MACHOVEC. Praha: Academia, 1995, s. 127–138.

⁸² PUTNA, Martin C. *Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848–1918*. Praha: Torst, 1998, s. 148–151.

⁸³ NEŠPOR, Zdeněk R. Věřím, že o něm nebudu nikdy nic jistého vědět, aneb religiozita K. H. B. In *K. H. B. – Karel Havlíček Borovský: 1821–1856*. Eds. Hynek BOUCHAL – Aleš ŘÍMAN. [Havlíčkův Brod]: Petrkov, 2011, s. 110–135.

⁸⁴ JANOUŠEK, Pavel. Čech Poslední a První: Havlíčkova polemika s Tylem jako příklad literárněvědné komunikace. In *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 21. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 8.–10. března 2001*. Ed. Kateřina BLÁHOVÁ. Praha: KLP – Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2002, s. 285–296; JANOUŠEK, Pavel. *Černá kočka, aneb, Subjekt znalce v myšlení o literatuře a jeho komunikační strategie*. Praha: Academia, 2012. Kapitola Historické intermezzo: Havlíček a Tyl, s. 153–166.

⁸⁵ HOUŠKA, Vítězslav. *Facky, hroty, polemiky*. Praha: ARSCI, 2008. Kapitola Sokové a spolubojovníci. Havlíček versus Tyl, s. 7–47; RANDÁK, Jan. Poslední Čech. *Historický obzor* 2002, roč. 13, č. 5/6, s. 129–133; v tisku je studie Jaroslavy Janáčkové na obdobné téma.

⁸⁶ VONDRA, Jakub. Pražský německý časopis Ost und West. *Svět literatury* 2006, roč. 16, č. 34, s. 201–216.

⁸⁷ REINFELD, Barbara K. *Karel Havlíček (1821–1856): A national liberation leader of the Czech Renaissance*. New York: Columbia University Press, 1982.

⁸⁸ REINFELDOVÁ-KOHÁKOVÁ, Barbara. Havlíček a židovská otázka v roce 1848. *Křesťanská revue* 1996, roč. 63, č. 9, s. 231–235.

⁸⁹ URVÁLKOVÁ, Zuzana. České listy Siegfrieda Kappera. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Bohemica litteraria. Řada literárněvědná bohemistická* 2001, roč. 50, č. 4, s. 51–54.

⁹⁰ PETRBOCK, Václav. „Však my se sami dost dovedeme milovati“. Znovu o česko-židovsko-německé „revolučnosti“ v letech 1843–1847. *Slovo a smysl* 2011, roč. 8, č. 16, s. 95–105. Tématu se dále věnoval též DEMETZ, Peter. *Böhmen böhmisch Essays*. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2006. Kapitola Tschechen und Juden – Der Fall Siegfried Kapper (1821 bis 1879), s. 157–170, zvl. s. 162–165; UHDE, Milan. Kapitola z české xenofobie. In *K. H. B. – Karel Havlíček Borovský: 1821–1856*. Eds. Hynek BOUCHAL – Aleš ŘÍMAN. [Havlíčkův Brod]: Petrkov, 2011, s. 77–79.

součástí série textů, kterými Havlíček roku 1846 vymezoval svoji úzce etnickou definici českého národa proti představě zemského patriotismu. Věnoval se dále Havlíčkovým poetologickým argumentům vůči *Českým listům*, v nichž se vyskytuje mimo jiné kategorizace „křiklavé“ poezie v opozici k poezii „opravdové“. Havlíčkem použitá tropika se podle Tomana „zřetelně přibližuje běžnému, dnes bychom řekli antisemitskému diskurzu“ a vnáší do českého národního narativu „představu křiklavého etnického paobrazu neautentického ‚druhého‘“.⁹¹ Kateřina Čapková se věnovala srovnání Havlíčkových názorů na židovskou otázku z roku 1846 a 1850 v konfrontaci s texty Jana Nerudy: podle ní „hrubé rozlišení na liberální a antisemitský diskurz staví [...] Havlíčka a Nerudu na protilehlé strany pomyslné barikády mezi příznivci a odpůrci Židů“. Přestože však Havlíček usiloval o emancipaci Židů (mimo těleso českého národa), nebyl schopen překonat protizidovské předsudky a přispěl tak k jejich dalšímu šíření. Havlíčkovu tezi o „zkaženém“ charakteru Židů tak autorka označila za „nehoráznou“, byť v závěru své stati varovala, aby se historik analyzující protizidovské výroky stavěl do role soudce.⁹²

Dalibor Tureček ve svých analýzách zrodu českého fejetonu porovnával přístup Havlíčkem a Tylem redigovaných periodik k tomuto žánru, který se v předběžné době vyznačoval synkretizující otevřeností, jež byla příznivá stylistickému experimentu. Ukázal, jak se zvolené umělecké prostředky liší s ohledem na předpokládané čtenáře. Za bezprostředního předchůdce mladočeské fejetonistiky šedesátých let pak Tureček označil Havlíčkova redakčního spolupracovníka Viléma Dušana Lambla.⁹³

Josef Blüml se věnoval Havlíčkovým epigramům ve srovnání s tvorbou Františka Ladislava Čelakovského, jeho analýza však vyznívá poněkud schematicky, srov. například tvrzení, že „u Čelakovského [...] epigram je výrazem nálady, vzniká více z okamžiku“, zatímco „Havlíčkovi vyplyne epigram ze systematické rozumové práce a ukázněného přemýšlení“.⁹⁴ Soustavněji Havlíčkovo dílo rozebral Alexandr Stich, když ukázal mimo jiné, jak Havlíček využíval podrobnou znalost metriky lidové písně k rafinovaným

posunům v rámci zdánlivě jednoduché ohlasové produkce.⁹⁵ S jeho závěry souhlasila i Hana Šmahelová ve své interpretaci dějin české literatury národního obrození, profanaci konvenčně-vlasteneckých témat v Havlíčkově tvorbě pak prohlásila za jeden z antiparadigmatických faktorů, který vedl k ustanovení svébytnosti české národní literatury.⁹⁶

Několik důležitých příspěvků k Havlíčkově literárnímu působení pochází z pera zahraničních bohemistů. Ve Švýcarsku působící slavistka Irina Černova-Burgerová rozebrala podrobně ruskou epizodu Havlíčkova života a díla. Analyzovala emblémy, topoi a tematické okruhy vyskytující se v *Obrazech z Rus*, mezi nimi otázku národní svébytnosti a problém národní výchovy a vzdělání. Ukázala přitom, jak se Havlíček pomocí prezentace idealizovaného popisu ruského národa vztahuje k problémům dobové české společnosti. Poukázala dále na ambivalentní charakter Havlíčkových protišlechtických názorů, které byly fakticky přebírány od ruských šlechtických publicistů.⁹⁷ Na její závěry ohledně vztahu Havlíčka k ruskému prostředí nepřímo navázal Alexandr Brummer, který provedl analýzu Havlíčkových překladů Gogola do češtiny a kriticky shrnul dosavadní názory odborné literatury, nakolik Gogol, ruští slavjanofilové i konkurenční západníci ovlivnili Havlíčkovu literární tvorbu a jeho politické myšlení.⁹⁸

Německá badatelka Ilse Seehaseová se Karlu Havlíčkovi věnovala opakovaně od šedesátých let; její příspěvek vydaný roku 1997 je podnětný pro dějiny recepce německé literatury v české kultuře. Autorka podnikla mimo jiné průzkum v Havlíčkových rukopisných excerptech z četby, které jsou uchovány v jeho pozůstalosti a literární vědou bývají dosud spíše opomíjeny. Na konkrétních ukázkách doložila, že Heinrich Heine, Ludwig Börne a Moritz Hauptmann tvořili bezprostřední inspirační zdroje pro vrcholné Havlíčkovy poetické skladby.⁹⁹

Soustavněji se Havlíčkovi věnovala polská badatelka Zofia Tarajło-Lipowska, a to především dvěma okruhům: Havlíčkově humoristické tvorbě a vztahu Havlíčka k polskému prostředí. Upozornila na Havlíčkovo zacházení s parodií a mystifikací v jednotlivých životních situacích

⁹¹ TOMAN, Jindřich. Příběh podané ruky. *Židovská ročenka*. 5772 (2012), s. 69–85, citáty s. 84.

⁹² ČAPKOVÁ, Kateřina. Protižidovské diskurzy v českém národním hnutí. Havlíček, Neruda a Kapper. In *Jan Neruda a Židé. texty a kontexty*. Eds. Michal FRANKL – Jindřich TOMAN. Praha: Akropolis, 2012, s. 85–105, citáty s. 96, 99. Anglická verze vyšla jako ČAPKOVÁ, Kateřina. Anti-Jewish Discourses in the Czech National Movement: Havlíček, Neruda and Kapper. *Judaica bohemiae*. 2011, roč. 46, č. 2, s. 77–93. Publikace vzbudila širokou vědeckou polemiku, která se však osoby Karla Havlíčka týkala spíše okrajově, srov. bloky diskusí v časopise *Česká literatura* 2013, roč. 61, č. 5, s. 718–787; *Česká literatura* 2014, roč. 62, č. 3, s. 434–469; a diskusi mezi Alešem Hamanem, Jindřichem Tomanem a Michalem Franklem v časopise *Tvar* 2010, roč. 21, č. 20; 2011, roč. 22, č. 2, 3, 10; k Havlíčkovi zvl. HOMOLÁČ, Jiří. Jan Neruda a židé: poznámky a doplňky. *Česká literatura* 2013, roč. 61, č. 5, s. 719–768, zde s. 750–755.

⁹³ TUREČEK, Dalibor. Havlíčkovy žurnalistické podniky a rozvoj českého fejetonu. *Havlíčkobrodsko* 1992, zvláštní vydání, s. 26–37. Dále TUREČEK, Dalibor. *Fejeton Jana Nerudy*. Praha: ARSCI, 2007.

⁹⁴ BLÜML, Josef. Kulturněhistorický obraz Čech v epigramech Františka Ladislava Čelakovského a Karla Havlíčka. In *Růže stolistá. F. L. Čelakovský 1799–1999. Sborník příspěvků*. Strakonice: Muzeum středního Pootaví, 1999, s. 41–43, citát s. 42.

⁹⁵ STICH, Alexandr. Básník Havlíček. In BOROVSÝ, Karel Havlíček. *Stokrát plivni do moře*. Vybrali a uspořádali Jiří KOREJČÍK a Alexandr STICH. Praha: Československý spisovatel, 1990, s. 255–282.

⁹⁶ ŠMAHELOVÁ, Hana. *V síti dějin literatury národního obrození*. Praha: Karolinum, 2011, zvl. s. 338–342, 355.

⁹⁷ ČERNOVA BURGER, Irina. „*Obrazy z Rus*“ (1843–1846) Karela Gavlička Borovského. *Voprosy češskogo i ruskogo nacional'nogo prosvěščenija v pervoj polovine 40-ch godov XIX veka*. Zürich: Panno-Verlag, 2005. Shrnutí některých myšlenek v českém jazyce poskytuje autorkina stať ČERNOVA-BURGEROVÁ, Irina. Karla Havlíčka Borovského *Obrazy z Rus* (1843–1846) – nečtené stránky národního obrození. In *Česká literatura na konci tisíciletí I. Příspěvky z 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky, Praha 3.–8. července 2000*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2001, s. 175–181.

⁹⁸ BRUMMER, Alexandr. Gogol, Bělninskij a Havlíček: Poznámky k problematice vztahu Karla Havlíčka Borovského k ruské literatuře. *Opera Slavica* 2007, roč. 17, č. 1, s. 12–22.

⁹⁹ SEEHASE, Ilse. Zur Veränderung der tschechisch-deutschen Literaturbeziehungen in der 1. Hälfte der 19. Jahrhunderts. Dargestellt am Beispiel Karel Havlíček. In *Literaturlandschaft Böhmen: Begegnung von Tschechen und Deutschen*. Ed. Bernd LEISTNER. Lübeck – Travemünde: Ostsee-Akademie, 1997, s. 57–71.

(např. cesty po Čechách) a v příležitostné veršové tvorbě, přičemž podle Tarajlo-Lipowské docházelo při budování Havlíčkova kultu k soustavné marginalizaci této roviny jeho tvorby ve prospěch mučednické polohy.¹⁰⁰ Analyzovala dále Havlíčkovu polemiku s krakovskými novinami *Jutrzenka* roku 1848, přičemž podle autorky stály Havlíčkovy názory u zrodu českých protipolských předsudků.¹⁰¹ Sledovala dále Havlíčkův vztah k dílu a názorům Adama Mickiewicze a rozebrala Havlíčkovy překlady veršů polského básníka.¹⁰² Své předchozí studie Tarajlo-Lipowska shrnula a rozšířila do podoby polské monografie *Męczennik czeskiej prawdy. Karel Havlíček Borovský*, v níž upozorňovala především na „beletrizaci“ a významové zjednodušování obrazu života Karla Havlíčka ve prospěch mytologizace jeho „mučednictví“. Havlíčkův *Křest svatého Vladimíra* pak podle autorky zahajuje svébytný estetický proud charakteristický pro českou literární tvorbu.¹⁰³ Monografie se v českém prostředí dočkala částečně odmítavé reakce,¹⁰⁴ s jejími závěry však v zásadě souhlasil i Jan Pešina, který analyzoval obraz Poláků a Polska v Havlíčkových periodikách a upozornil mimo jiné na konstrukci opozice polské elitní a české demokratické kultury v Havlíčkově publicistice.¹⁰⁵

Postavě Karla Havlíčka se věnovali i teatrologové. Ljuba Klosová analyzovala divadelněkritickou činnost Karla Havlíčka, z níž je podle jejích slov „nejméně 70 % negace, sarkasmu, sžíravého vtípu, ironie či parodie“ a která byla přerušovaná úmyslným referentským bojkotem divadla. Upozornila na Havlíčkovu německy napsanou kritiku Mikovcovy *Záhuby rodu přemyslovského* uveřejněnou v lednu 1848 v časopise *Bohemia*, která se nesla v konstruktivním duchu.¹⁰⁶ Barbora Mazáčová naproti tomu pojednala o Havlíčkově činnosti coby iniciátora, dramaturga, režiséra a herce německobrodského ochotnického divadla v letech 1844–1845 a upozornila na dva fragmenty dramát z let 1846 a 1847, které se zachovaly v Havlíčkově pozůstalosti: *Sokové a Rozdurděné Maďarstvo. Veselohra vyříznutá ze života očitým svědkem Čechem Bavorským*.¹⁰⁷

Knihovna a korespondence

V posledních letech se stal Karel Havlíček předmětem zájmu dvou kolektivních projektů, shodou okolností obou institucionálně zakotvených na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. V letech 2007–2009 probíhal projekt výzkumu knihoven významných českých osobností, v jehož rámci byly identifikovány dostupné svazky pocházející z Havlíčkovy osobní knihovny. Ta byla roku 1857 rozprodána ve veřejné dražbě, z celkových přibližně 1200 svazků se tak v rámci projektu podařilo dohledat pouze 24 exemplářů.¹⁰⁸

Od roku 2012 probíhá projekt zaměřený na edici a transdisciplinární analýzu odeslané i přijaté korespondence Karla Havlíčka. Po jeho skončení tak bude kompletní edice dopisů k dispozici jednak v knižním, čtenářsky upraveném vydání, jednak ve formě elektronického korpusu obsahujícího transliterované texty bez dalších edičních zásahů – cíl je o to potřebnější, že předchozími generacemi bylo zpřístupněno jen přibližně 40 % Havlíčkových a Havlíčkovi psaných listů a že dosud neúplnější edice Ladislava Quise z roku 1903¹⁰⁹ není vždy plně textově spolehlivá, mimo jiné i vzhledem k vytečkovávání jmen dosud žijících osob. Po roce 1990 byly až do počátku projektu ve vědeckých edicích zpřístupněny jen tři dílčí soubory Havlíčkovy korespondence – listy polského přítele Leonarda Žuka-Skarszewského,¹¹⁰ korespondence s Aloisem Vojtěchem Šemberou v rámci edičního zpřístupnění jeho listáře¹¹¹ a vybrané rodinné dopisy, zpřístupněné a analyzované v rámci projektu zaměřeného na jazykové kompetence ženských pisatelek v českém prostředí 19. století.¹¹²

V rámci projektu FF UK byl mimo jiné analýzám podroben jazyk Karla Havlíčka i jeho korespondenčních partnerů – a to v částečné návaznosti na dřívější práce Alexandra Sticha, který analyzoval neologismy a slovní hříčky v Havlíčkově publicistickém jazyce.¹¹³ Petr Mareš se tak věnoval vícejazyčnosti v Havlíčkově korespondenci,¹¹⁴ Karel Komárek dopisy analyzoval

¹⁰⁰ TARAJLO-LIPOWSKA, Zofia. Karel Havlíček Borovský recesista. In *Karel Poláček a podoby humoru v české literatuře 19. a 20. století. Sborník příspěvků ze symposia*. Ed. Erik GILK. Boskovice: Albert, 2004, s. 209–215.

¹⁰¹ TARAJLO-LIPOWSKA, Zofia. Česko-polské sváry v období českého národního obrození. *Estetika* 2002, roč. 38, č. 2–4, s. 280–289. Dále TARAJLO-LIPOWSKA, Zofia. Polemika czeskiego utylitaristy z demokratyczno-radikalną „Jutrzenką“. *Pamiętnik Słowiański* 1993, roč. 43, s. 51–66.

¹⁰² TARAJLO-LIPOWSKA, Zofia. Karel Havlíček Borovský jako Mickiewiczův příznivec i odpůrce. In *Česká literatura na konci tisíciletí I. Příspěvky z 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky, Praha 3.–8. července 2000*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2001, s. 183–189.

¹⁰³ TARAJLO-LIPOWSKA, Zofia. *Męczennik czeskiej prawdy Karel Havlíček Borovský*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000.

¹⁰⁴ Srov. recenze MĚŠŤAN, Antonín, in *Slavia* 2002, roč. 71, č. 1, s. 72–73; VALENTA, Jaroslav. Polská práce o Havlíčkovi a jeho vlasteneckém kultu. *Slovan-ský přehled* 2001, roč. 87, č. 1, s. 87–90.

¹⁰⁵ PEŠINA, Jan. Polacy i Polska w opinii czeskiej publicystyki narodowo-liberalnej w latach 1846–1851. *Bohemistyka* 2007, roč. 7, č. 2, s. 127–155.

¹⁰⁶ KLOSOVÁ, Ljuba. Obrozené divadlo očima satirika. *Divadelní revue* 1996, roč. 7, č. 1, s. 42–52, citát s. 43. Dále KLOSOVÁ, Ljuba. Neznámé divadelní kritiky Karla Havlíčka. *Divadelní revue* 1996, roč. 7, č. 1, s. 79–84.

¹⁰⁷ MAZÁČOVÁ, Barbara. Havlíček divadelník. *Divadelní revue* 1991, roč. 2, č. 4, s. 76–80, srov. antologii a anotovanou bibliografii tamtéž, s. 81–87.

¹⁰⁸ VORLÍČKOVÁ, Blanka a kol. Osobní knihovna Karla Havlíčka Borovského. [online]. Praha: Ústav informačních studií a knihovnictví FF UK 2007–2009. Dostupné z: <http://www.osobniknihovny.cz/libraryDetail.do?categoryId=1115> [cit. 2016-09-12].

¹⁰⁹ QUIS, Ladislav, ed. *Korespondence Karla Havlíčka*. Praha: Bursík a Kohout, 1903.

¹¹⁰ TARAJLO-LIPOWSKA, Zofia. Dopisy Leonarda Žuka-Skarszewského Karlu Havlíčkovi Borovskému. *Česká literatura* 2009, roč. 57, č. 1, s. 82–94.

¹¹¹ FIŠER, Zdeněk, ed. *Korespondence Aloise Vojtěcha Šembery*. Sv. 4, *Listy českým přátelům*. Vysoké Mýto: Regionální muzeum, 2004.

¹¹² STRÁNÍKOVÁ, Jana – LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van. *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts*. Sv. 1: *Das Schreib- und Schriftscheckische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise*. Sv. 2: *Tschechisch-deutsche Synthesen - Partnerbeziehungen der Wiedergeburtzeit*. München: Otto Sagner, 2011–2012.

¹¹³ STICH, Alexandr. Neologismy v Havlíčkově publicistickém slohu (K stopadesátému výročí Havlíčkova narození). *Naše řeč* 54, 1971, s. 283–300; STICH, Alexandr. Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy. *Stylistické studie* 1974, sv. 1, s. 95–139; STICH, Alexandr. Slovní hříčky v Havlíčkově publicistickém slohu. In *Proudý české umělecké tvorby 19. století: Smích v umění*. Praha: Ústav pro hudební vědu ČSAV – Ústav dějin umění ČSAV – Český hudební fond – Čs. vědecká společnost pro estetiku, 1991, s. 54–62; souhrnně jako STICH, Alexandr. *Od Karla Havlíčka k Františku Halasovi. (Lingvo-literární studie)*. Praha: Torst, 1996. Kapitola Neologismy a slovní hříčky v Havlíčkově publicistickém slohu, s. 15–45.

¹¹⁴ MAREŠ, Petr. „Vypadlo to, ale miserabel pro mne“. Vícejazyčnost v korespondenci Karla Havlíčka. *Naše řeč* 2015, roč. 98, č. 2, s. 57–70.

s ohledem na otázku slovosledu,¹¹⁵ František Martínek a Robert Adam analyzovali vybrané gramatické jevy češtiny v dopisech.¹¹⁶ Poněkud odlišný přístup zvolily Alena Macurová a Jaroslava Janáčková – díky podnětné analýze známé milostné korespondence Karla Havlíčka s Františkou Weidenhoffrovou se jim podařilo ukázat, jak se oba partneři v korespondenci postupně odcizovali: mimo jiné je to patrné v oblasti zájmenné deixe, kdy se z inkluзивního „my“ (zahrmujícího pisatele dopisu a jeho adresátku) stává v Havlíčkových dopisech stále více „my“ ve smyslu české národní veřejnosti, do níž ovšem korespondenční „ty“ není zahrnováno. Naskytá se až otázka, zda pozorné a citlivé čtení korespondence autorkám neumožnilo ukázat budoucí krach vztahu ještě dříve, než si toho byli samotní aktéři vědomi.¹¹⁷ Lenka Křížová analyzovala Havlíčkovu korespondenci prizmatem genderu.¹¹⁸ Více směrem k ediční problematice je orientován text Barbory Kukrechtové: srovnává existující české překlady Havlíčkovy německy psané rodinné korespondence a upozorňuje na úskalí, která při převodu textů pro potřeby edice vyvstávají.¹¹⁹ Vedle prvního svazku edice korespondence (zahrmujícího dopisy do roku 1842)¹²⁰ je v současnosti v tisku kolektivní monografie představující možnosti analýzy epistolárního materiálu¹²¹ a kniha Magdalény Pokorné rozebírající na podkladu korespondence i jiných zdrojů vztah Karla Havlíčka k přátelům a publicistickým či politickým protivníkům.¹²²

Shrňme tedy. Analýzy života, díla a odkazu Karla Havlíčka získávají ve druhém desetiletí jednadvacátého

století dva podstatné impulzy. Konečně byla vydána olbřímí monografie Karla Kazbundy, detailně analyzující Havlíčkův život primárně na základě – troufáme si tvrdit maximální možné – excerpce úředních pramenů. Úplná edice odeslané a přijaté korespondence pak přinese nové zdroje pro poznání Havlíčkova obzoru i soukromého a veřejného života okolo poloviny 19. století. Tyto impulzy nebude moci jakýkoli budoucí výzkum moci opomíjet, což však neznamena, že by měly zapadnout další podněty vědeckého bádání, které se tato stať snažila představit. Za hlavní témata pro budoucí výzkum považuje autor tohoto článku rozbor vzájemných vztahů, vlivů a polemik mezi Havlíčkovou žurnalistikou a dobovou českou, českoněmeckou a rakouskou novinovou produkcí a komplexní analýzu Havlíčkova druhého života v české společnosti nejen 19. století. Pomocí nich bude možné položit novou odpověď na otázky, jakou roli hrála publicistika Karla Havlíčka ve formování občanské společnosti v českých zemích a ve vymezování se české a německé národnosti na našem území, jaké její elementy byly vyzdvihovány či adaptovány pozdější tradicí a co z Havlíčkova odkazu zůstává relevantní i pro dnešní společnost.

Mgr. Petr Píša
doktorand Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK,
nám. Jana Palacha 2, 116 38, Praha 1
pisap@seznam.cz

¹¹⁵ KOMÁREK, Karel. Slovosled v dopisech Karla Havlíčka. *Naše řeč* 2015, roč. 98, č. 3, s. 113–128.

¹¹⁶ MARTÍNEK, František. K češtině korespondence Karla Havlíčka. *Korpus – gramatika – axiologie*, 2015, roč. 6, č. 11, s. 55–68; ADAM, Robert. Příspěvek k popisu významů novočeských stupňovacích forem (na materiále korespondenčních korpusů). *Korpus – gramatika – axiologie*, 2015, roč. 6, č. 11, s. 6–27.

¹¹⁷ MACUROVÁ, Alena – JANÁČKOVÁ, Jaroslava. Milostné listy Karla Havlíčka a Fany Weidenhoffrové 1: vztah v korespondenčním dialogu. *Česká literatura* 2015, roč. 63, č. 5, s. 659–671; MACUROVÁ, Alena – JANÁČKOVÁ, Jaroslava. Milostné listy Karla Havlíčka a Fany Weidenhoffrové 2: Kdo jsem já? *Česká literatura* 2016, roč. 64, č. 2, s. 204–224.

¹¹⁸ KRÍŽOVÁ, Lenka. Genderové konstrukty v korespondenci Karla Havlíčka. *Česká literatura*, 2016, roč. 64, č. 4, s. 495–511.

¹¹⁹ KUKRECHTOVÁ, Barbora. Rodinná korespondence Karla Havlíčka v českých překladech. *Naše řeč* 2014, roč. 97, č. 3, s. 132–145.

¹²⁰ HAVLÍČEK, Karel. *Korespondence I. 1831–1842*. Eds. Robert ADAM – František MARTÍNEK – Petr PÍŠA – Magdaléna POKORNÁ – Lucie RYCHNOVSKÁ. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, v tisku.

¹²¹ RYCHNOVSKÁ, Lucie – ADAM, Robert a kol. *Karel Havlíček ve světle korespondence*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, v tisku. Srov. též zprávu o kolokviu, na něž monografie navazuje: FUTTERA, Ladislav. Karel Havlíček a korespondence. *Česká literatura* 2016, roč. 64, č. 1, s. 134–136.

¹²² POKORNÁ, Magdaléna. *Jedna hora je vysoká je a druhá je nízká. Karel Havlíček a jeho soupeřníci ve vzájemné korespondenční a literární komunikaci*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, v tisku. Srov. dále ADAM, Robert. Edice a analýza korespondence Karla Havlíčka: úvodní informace. *Práce z dějin Akademie věd*. 2013, roč. 5, č. 2, s. 151–158; a dílčí edici ADAM, Robert. „Budte zdrav a pište hodně proti kněžím“. Dopisy P. Františka Mudry Karlu Havlíčkovi z let 1845–1847. *Souvislosti* 2016, roč. 27, č. 1, s. 60–87.